

SOTANG : सोताङ

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2676-1440

Year 4, Volume 4, Issue 1, June 2023

Published by Sotang Public Campus

धार्मिक तथा ऐतिहासिक क्षेत्र रेसुङ्गाको पर्यटकीय महत्त्व

हिराबहादुर अर्याल

Article History : Submitted 16 June 2022; Reviewed 13 July 2022; Accepted 25 Aug. 2022

Author : Hira Bahadur Aryal

Email: aryalheera@gmail.com

DOI:

लेखसार

धार्मिक-सांस्कृतिक एवं ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको रेसुङ्गा क्षेत्र पर्यटकीय दृष्टिले पनि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । सांस्कृतिक एवं जैविक विविधताले भरिपूर्ण, सदावहार हरियाली र सुन्दर हिमश्रृंखलासहितको मनोरम दृष्यावलोकन गर्न सकिने रेसुङ्गाको पर्यटकीय महत्त्वको उजागर गर्न यो अध्ययन गरिएको छ । यसमा रेसुङ्गाको पर्यटन विकासका सम्भावना, वर्तमानमा भएका पहल र सम्भावनाको खोजी गरिएको छ । अध्ययनलाई तथ्यपरक र उचित निष्कर्षमा पुऱ्याउनको लागि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्यांकहरूको संकलन गरी तिनको व्याख्यात्मक विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट रेसुङ्गा पौराणिक महत्त्व बोकेको धार्मिक तथा ऐतिहासिक क्षेत्र मात्र नभएर आकर्षक पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा पनि विकास हुँदै आएको पाइएको छ । यस क्षेत्रमा पर्यटक आगमनमा वृद्धिसँगै रेसुङ्गाको चहलपहल र स्थानीयको व्यवसायमा समेत सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । साथै रेसुङ्गामा रहेका मठमन्दिर, ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक सम्पदाको संरक्षण र विकासका लागि पनि घच्चचाएको देखिन्छ । समग्रमा रेसुङ्गा क्षेत्रमा भइरहेका पछिल्ला कामले यहाँका प्रचारप्रसार बढ्दै जानुका साथै पर्यटन विकासमा पनि टेवा पुगेको छ । यस क्षेत्रमा निर्माणाधीन संरचनाहरू छिटो सम्पन्न गर्ने, सरकारी लगानी र समुदायको सक्रियता बढाउने, महत्त्वपूर्ण स्थलहरूको चिनारी सम्बन्धित ठाउँमा राख्ने र समयानुकूल प्रचारका नयाँ तरिकाहरू समेत अबलम्बन गर्ने गर्दा यस क्षेत्रको पर्यटन विकासमा उल्लेखनीय योगदान पुग्ने देखिन्छ ।

मुख्य शब्दहरू : रेसुङ्गा, धार्मिक, ऋष्यश्रृङ्ग, शशिधर स्वामी, पर्यटन ।

परिचय

गुल्मी जिल्लाको सदरमुकाम तम्घाससँगै जोडिएर पूर्वतर्फ रहेको पवित्र तीर्थस्थल रेसुङ्गा पौराणिककालदेखि नै महत्त्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा रही आएको छ । धार्मिक-सांस्कृतिक एवं ऐतिहासिक महत्त्व

बोकेको यो क्षेत्र पर्यटकीय क्षेत्रका रूपमा विकास भइरहेको छ । विविध जैविकताले भरिपूर्ण, सदावहार हरियाली र सुन्दर हिमश्रृंखलासहितको मनोरम दृष्यावलोकन गर्न सकिने यो क्षेत्र क्रमशः सबैको आकर्षणको केन्द्र बन्दै गएकोले रेसुङ्गाको पर्यटकीय महत्त्वको उजागर गर्ने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिएको छ । यस लेखमा धार्मिक ग्रन्थ र पुराणहरूमा वर्णित महर्षि ऋष्यश्रृंगको तपोभूमि रेसुङ्गा क्षेत्रको पर्यटकीय सम्भावनालाई केलाउने प्रयास गरिएको छ । रेसुङ्गाको प्राकृतिक विविधता र पर्यटकीय स्थलहरूको चिनारी गराई संरक्षण र विकासमा सहजीकरण गर्नु यो लेखको अर्को उद्देश्य हो । रेसुङ्गाको धार्मिक तथा ऐतिहासिक महत्त्व के हो ? रेसुङ्गाको पर्यटकीय महत्त्व के छ ? यसक्षेत्रको विकासको लागि के-कस्ता पहलहरू भइरहेका छन् ? अहिलेको अवस्था र सम्भावना के छ ? यस्ता प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ । यसैगरी रेसुङ्गासम्मको पहुँचको अवस्था के-कस्तो रहेको छ ? त्यहाँ उपलब्ध सेवासुविधा र तीर्थाटन-पर्यटनमा आउनेहरू अन्य कुनकुन स्थान हुँदै आउन सकिन्छ वा त्यहाँबाट कुनकुन स्थानमा जान सकिन्छ ? जस्ता विषयको जानकारी यसमा पाइन्छ ।

रेसुङ्गा केवल धार्मिक एवं ऐतिहासिक स्थल मात्र नभएर पर्यटकीय दृष्टिले पनि निकै महत्त्वपूर्ण भएकोले “धार्मिक तथा ऐतिहासिक क्षेत्र रेसुङ्गाको पर्यटकीय महत्त्व” शीर्षकको यो अध्ययन गरिएको हो । यस लेखनमा रेसुङ्गाको संरक्षण एवं विकासका लागि सरकार, स्थानीय संघसंस्था तथा निजीक्षेत्रले गरेका पहल र भएगरेका कामको चर्चा गरिएको छ । यसक्रममा रेसुङ्गा बारे उल्लेख भएका विभिन्न पुस्तकहरू, लेखरचना, अन्तर्वार्ताको अध्ययन, अध्येता र जानकार व्यक्तिहरूसँग कुराकानी र अन्तर्वार्ता तथा लेखकले गरेका प्रत्यक्ष अवलोकन र भ्रमणबाट संकलित सूचना र जानकारीहरूलाई स्रोतको रूपमा उपयोग गरिएको छ । बलियो धार्मिक आस्था र ऐतिहासिक-पुरातात्विक महत्त्व बोकेको अमूल्य सम्पदा रेसुङ्गाको उचित संरक्षण र विकास गरी भोलिको पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ । त्यसको लागि पर्यटकीय कोणबाट रेसुङ्गाको अध्ययन-अनुसन्धान हुनुपर्छ भन्ने आग्रहले यो शोधलेख तयार पारिएको हो । रेसुङ्गाको समग्र पक्षको जानकारी गराउने कोशिस गरिएको भए तापनि यो लेख मूलतः रेसुङ्गाको पर्यटन विकासको अवस्था, वर्तमानमा भएका पहल र सम्भावनाको खोजीमा सीमित छ । रेसुङ्गा धार्मिक तथा ऐतिहासिक पर्यटन, पर्यापर्यटन, सांस्कृतिक र जैविक विविधताको अध्ययनको उपयुक्त थलो हो । साथै तराइको गर्मी छल्लन र त्यहाँ बसेर अध्ययन-अन्वेषण, योग-ध्यान गर्न चाहनेका लागि पनि आकर्षक गन्तव्य हो । यो लेखमा हाल रेसुङ्गामा भएका कामहरू, भ्रमणमा आउनेका लागि उपलब्ध सेवासुविधा, पहुँच, लाग्ने समय र निर्माणाधीन संरचनाहरूको जानकारी दिई सहजीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । रेसुङ्गाक्षेत्र र यस वरपरको एकीकृत पर्यटन विकासको सम्भावनासमेत पहिल्याइएको यस लेखले सम्बद्ध पक्षलाई लाभ पुग्ने विश्वास लिइएको छ ।

शोध विधि

धार्मिक तथा ऐतिहासिक रेसुङ्गाक्षेत्रको पर्यटकीय महत्त्वको अध्ययन गुणात्मक शोध विधिबाट गरिएको छ । यस अध्ययनको क्रममा यस क्षेत्रको अध्ययन-अन्वेषण गरेका विभिन्न व्यक्तिहरू र रेसुङ्गा

संरक्षण समितिका पदाधिकारीहरू, हाल त्यहाँ रहेका योगी, तपस्वी र पण्डितहरूसँग व्यक्तिगत अन्तर्वाता र छलफल, पटकपटकको भ्रमण, सोक्रममा गरिएका टिपोट, प्रत्यक्ष अवलोकन जस्ता तरिकाबाट सूचना संकलन गरिएको छ । त्यसैगरी विभिन्न पुस्तक र धार्मिक ग्रन्थहरू, लेख, रचना, साहित्य र पत्रपत्रिका अध्ययन गरिएको छ । यसरी विभिन्न तरिकाबाट संकलन गरिएका जानकारी र सूचनाहरूको सिलसिलेवार तरिकाले व्याख्यात्मक विश्लेषण यस अध्ययनमा गरिएको छ । यसमा रेसुङ्गा बाहेकका अन्य धार्मिक ऐतिहासिक क्षेत्रहरूको चर्चा गर्ने, तुलना गर्ने काम गरिएको छैन । तापनि यस अध्ययनबाट रेसुङ्गाक्षेत्रको पर्यटकीय विकासको अवस्था र सम्भावना बारे जानकारी हुनेछ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

रेसुङ्गाक्षेत्र बारे अध्ययन अनुसन्धान गर्नको लागि पूर्वसाहित्यको अध्ययन जरुरी हुन्छ । यस धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थल रेसुङ्गाको बारेमा जानकारी दिने धेरै सामग्रीहरू तम्घासस्थित किरण पुस्तकालयले प्रकाशित गरेको छ । यो पुस्तकालयले २०३३ सालमा “सन्त शशिधर स्वामीको वाणोपनिषद्” प्रकाशित गरेको छ । यस पुस्तकको परिचय खण्डमा टीकाराम पन्थी र शशि पन्थीले रेसुङ्गाका तपस्वी स्वामी शशिधर र उनका छोरा लक्ष्मीनारायणसहितका वंशको संक्षिप्त चर्चा गर्नुभएको छ । यसैगरी किरण पुस्तकालयले नै २०३६ मा ‘रेसुङ्गाका आध्यात्मिक कृति’ प्रकाशित गरेको छ । यसमा महाप्रभु लक्ष्मीनारायण, उनका शिष्य लिलाम्बर भुसाल र योगकुमारका संस्कृत पद्य प्रबन्धहरू प्रकाशित गरिनुका साथै ती प्रबन्धहरूको अनुवाद र विवेचना गरेको पाइन्छ । २०४० सालमा टीकाराम पन्थीको “ने-नेपाल” खण्डकाव्य प्रकाशन भएको छ । यस कृतिमा विभाण्डकपुत्र ऋष्यश्रृङ्गले अंगदेशमा गई वर्षा गराएको र कालीगण्डकीको तिरैतिर रुरु हुँदै रेसुङ्गामा आएर ‘तम्घासमेहिसुख’ भनेको र यसैबाट तम्घास नाम रहेको उल्लेख छ । यसैगरी २०४२ सालमा टीकाराम पन्थीको ‘केही जनश्रुतीहरू’ प्रकाशित भएको छ । यसमा रेसुङ्गा बारे जनश्रुतीमा आधारित सामग्रीहरू समावेश गरेको पाइन्छ ।

वि.सं. २०५३ सालमा सिद्धिनाथ ज्ञवाली, कमल श्रेष्ठ र टंक पोखरेलले ‘रेसुङ्गा’ पुस्तक प्रकाशित गरी यस क्षेत्रको धार्मिक तथा ऐतिहासिक महत्त्वको बारेमा प्रकाश पार्नुभएको छ । रेसुङ्गा बारे उल्लेखित अर्को पुस्तक ‘गुल्मीको ऐतिहासिक भ्रमण’ हो । डा.राजाराम सुवेदीद्वारा लिखित र किरण पुस्तकालयले २०५५ सालमा प्रकाशित गरेको यस पुस्तकमा रेसुङ्गा ऋषिमुनिहरूको तपस्यास्थल रहेको लगायतका कुरा उल्लेखित छन् । टेकबहादुर कुँवरको पुस्तक “हाम्रो गुल्मी मेरो अनुभव” २०५८ मा जुद्धशमसेरबाट रेसुङ्गामा ठूलो धनराशी प्राप्त भएको उल्लेख छ । विदेशी लेखक फिलिप रेमिरेजले सन् २००० मा “सिङ्ग उम्रेका ऋषिको पहाड” किताब लेखेका छन् । यसमा उनले रेसुङ्गा र यस वरपरका बासिन्दाको सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनको चर्चा गरेका छन् । २०६१ सालमा प्रकाशित कवि लक्ष्मणप्रसाद रिजालको “रेसुङ्गा महाकाव्य” मा प्राचीनकालदेखिका यहाँका तपस्वीहरू, रेसुङ्गाको धार्मिक तथा प्राकृतिक महत्त्वको चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी गुल्मेली समाज, काठमाडौँले २०६२ सालमा प्रकाशित गरेको पुस्तक “गुल्मी परिचय”का विभिन्न लेखहरूमा रेसुङ्गाको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यदुकानन्दकालीन रेसुङ्गाको जानकारी

दिने डाक्टर टीकाराम पन्थीको पुस्तक “अर्वाचीन रेसुङ्गा” २०६४ सालमा प्रकाशित भएको छ । जिल्ला वन कार्यालय गुल्मीले २०६४ सालमा प्रकाशित गरेको पुस्तकमा यहाँ पाइने वनस्पति, वन्यजन्तु र पंक्षीहरूको विवरण प्रस्तुत छ । त्यसैगरी यज्ञप्रसाद गौतमले ‘रेसुङ्गाको सांस्कृतिक, धार्मिक र पर्यटकीय महत्त्व’ विषयक शोध गर्नु भएको छ ।

२०६७ मा पण्डित परशुराम उपाध्याय पन्थीले “तपोभूमि रेसुङ्गा धाम” नामक पुस्तकमा रेसुङ्गालाई देवगिरिको रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । २०६८ सालमा तम्घासस्थान संयुक्त मन्दिर व्यवस्थापन समितिले प्रकाशित गरेको “तम्घास धर्मक्षेत्र दर्पण” पुस्तकमा रेसुङ्गा र यस वरपरका धार्मिक स्थलको चर्चा छ । २०७६ मा कृष्णबहादुर कुँवरले ‘रमणीय पवित्र रेसुङ्गा’ नामक पुस्तक प्रकाशन गर्नु भएको छ । २०७६ सालमा नै गुल्मी उद्योग बाणिज्य संघले प्रकाशित गरेको स्मारिकामा “तपोभूमि रेसुङ्गा क्षेत्र र यहाँका तपस्वीहरू” शीर्षकको लेख प्रकाशित छ । त्यसैगरी २०७८ सालमा युवराज भुसालको “हाम्रो भौगोलिक इतिहास” नामक पुस्तक किरण पुस्तकालयले प्रकाशित गरेको छ । यसमा गुल्मी र रेसुङ्गा क्षेत्रको बारेमा पनि उल्लेख गरिएको छ । यी सबै पुस्तककृतिहरू मुख्यतः रेसुङ्गाको धार्मिक तथा ऐतिहासिक पक्षको अध्ययनमा सीमित छन् । कतिपय लेख रचनाहरूमा रेसुङ्गाको पर्यटकीय सम्भावना बारे सामान्य उल्लेख गरिए पनि पर्यटन केन्द्रित अध्ययनको कमी छ । त्यसैले रेसुङ्गाको पर्यटकीय विकासको अवस्था, अहिले भइरहेका काम, उपलब्ध सुविधा र सम्भावनाको चर्चा गर्न यो अध्ययन गरिएको हो ।

अध्ययनको प्राप्ति

रेसुङ्गाको परिचय

रेसुङ्गा नेपालको मध्यपहाडी भागमा पर्ने धार्मिक तथा पर्यटकीय स्थलका रूपमा प्रख्यात छ । यो क्षेत्र लुम्बिनी प्रदेशअन्तर्गत पर्ने गुल्मी जिल्लाको सदरमुकामसँगै रहेको छ । “२००८ सालसम्म गुल्मी पाल्पाकै प्रशासनबाट सञ्चालित थियो । वि.सं. २००९ सालमा गुल्मी र अर्घाखाँचीलाई छुट्टै एक जिल्लाको मान्यता गरिएको पाइन्छ । वि.सं. २०१९ सालमा गुल्मीबाट अर्घाखाँची छुट्टै जिल्ला मानियो ।” (सुवेदी, वि.स. २०५५, पृ.११) यो जिल्ला मध्यकालका चौबीसी राज्यहरू मध्ये गुल्मी, इस्मा, मुसिकोट र धुर्कोट राज्य मिलेर बनेको हो । यस जिल्लामा हरियालीमय र मनोरम पर्वतश्रृङ्खला, नदी, लेकबेंसी, गुफा, ऐतिहासिक दरबारहरू, धार्मिक मठमन्दिर र तीर्थस्थलहरू रहेका छन् । यहाँ रेसुङ्गासहित रुरुक्षेत्र, कङ्के-देउराली, धुर्कोट कालिका, शृङ्गा, रुद्रवेणी, कुर्घामालिका, तम्घासस्थान, विचित्र गुफालगायतका धार्मिक ऐतिहासिक स्थलहरू छन् । यी मध्ये रुरुक्षेत्र र रेसुङ्गा सर्वाधिक महत्त्वका धर्मक्षेत्र हुन् । “रुरुक्षेत्र र रेसुङ्गा एउटै पहाडका दुई अङ्ग हुन् । रेसुङ्गा शिरस्थान हो भने रुरुक्षेत्र पादस्थान हो ।” (पन्थी, वि.स. २०६० पृ. ३४)

प्रायः बादलले ढाकेर सेतो पगरी लगाएजस्तो देखिने रेसुङ्गा शिखरको उचाइ समुद्र सतहबाट २३४७ मिटर रहेको छ । उच्च क्षेत्र हुनाले यहाँको हावापानी पायः शीतल हुनेगर्छ । हिउँदमा उच्च भागतिर कहिलेकाहीँ हिउँ पर्छ । घना जंगलले ढाकिएको र सदावहार हरियाली हुने यहाँको वातावरण गर्मीयाममा अझ बढी मनोरम र अनुकूल हुन्छ । “गुल्मी जिल्लाको केन्द्र बिन्दुमा रहेको तपोभूमि रेसुङ्गा प्रख्यात

महाभारत पर्वत हो । रेसुङ्गाको महावन वरिपरिका वस्तीहरू सबै रेसुङ्गा क्षेत्र हो ।” (पन्थी, वि.सं. २०७६ पृ. ३) प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण, युगौंदेखि जनताको श्रद्धा, विश्वास र आस्थाको केन्द्र रेसुङ्गा पवित्र धार्मिकस्थल, तपोभूमि र मनोरम पर्यटकीय क्षेत्रका रूपमा परिचित छ । कवि लक्ष्मण रिजालले महाकाव्यमा रेसुङ्गालाई महाधाम र प्राकृतिक चिडियाखाना भनेका छन् । जैविक विविधताको दृष्टिले पनि रेसुङ्गा निकै महत्त्वपूर्ण छ । “रेसुङ्गा क्षेत्रमा १६४ भन्दा बढी प्रकारका वनस्पति, २८ भन्दा बढी किसिमका जनावर, २२८ प्रजातिका चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन् ।” (कुँवर, वि.स.२०७६ पृ. ४४)

त्यसैगरी २०६१ सालमा जिल्ला वन कार्यालयले प्रकाशित गरेको बुलेटिनमा रेसुङ्गाको वनमा खोटेसल्ला, बाँझ, खर्सु, लालीगुराँस, ओखरलगायत ६८ प्रजातिका विरुवा, ३४ प्रजातिका भाडी, ४६ प्रजातिका रुख र १६ प्रजातिका लहराहरू पाइन्छन् । त्यसैगरी यहाँ टिमुर, कुरिलो, सुगन्धकोकिला, चिराइतो, पाषाणवेद, नूनढिकी, कन्टकारी, जटामासीलगायत सयौं जीवनोपयोगी जडीबूटीहरू पाइन्छन् । रेसुङ्गाको जंगलमा चित्तल, बँदेल, न्याउली, मृग, चितुवा आदि जनावर र काग, ढुकुर, सुगा, कालिज, गिद्ध, कोइलीलगायत २३० प्रजातिका पक्षीहरू पाइन्छन् । नेपालको ललितपुरमा मात्र पाईने काँडेभ्याकुर र लोपोन्मुख गिद्धसमेत यस क्षेत्र पाइएको छ । भण्डै ३५० पानीका मुहान रहेको रेसुङ्गाले यस आसपासको ठूलो जनसंख्यालाई खानेपानी सुविधा दिएको छ भने सयौं हेक्टर जमिन सिंचित गरेको छ । रेसुङ्गाक्षेत्र भन्नाले सबै वनक्षेत्र, आश्रम, धर्मक्षेत्र, मठमन्दिर, पाटीपौवा, यज्ञशाला, धर्मशाला, एवं भग्नावशेषहरू बुझिन्छन् ।

धार्मिक महत्त्व

प्राचीनकालदेखि रेसुङ्गालाई महत्त्वपूर्ण धार्मिक स्थल र सिद्धाश्रमका रूपमा मानिंदै र पूजिंदै आएको छ । “रेसुङ्गा त्रेताकालदेखि नै पवित्र तपोभूमि रहँदै आएको छ । प्राचीनकालमा महर्षि भृगुका आश्रमहरू, तपोभूमिका अनेक स्थानहरू छन् ।” (पन्थी, वि.स. २०४२ पृ. १०१) विद्वान्हरूका अनुसार यहाँको सिद्धस्थान सर्वप्राचीन हो । वाल्मीकीय रामायणमा वर्णित सिद्धाश्रम मध्येको एउटा रेसुङ्गा हो । महर्षि कश्यप, भृगु, पुलह, पुलस्त्य आदिले तप गरेको र भगवान विष्णुले बामन अवतार ग्रहण गरेको सिद्धाचल रेसुङ्गा हो । पवित्र श्रीकृष्ण गण्डकीको दाहिने भागमा रेसुङ्गा अवस्थित छ । यो क्षेत्र शालिग्राम क्षेत्रकै एउटा खण्ड हो । त्रेता युगमा महर्षि ऋष्यशृङ्ग यहाँ आएर तपस्या गरेको र उनैको नामबाट अपभ्रंस भई ऋष्यशृङ्ग-रिस्सशृङ्ग-रिस्सिङ्ग-रिसिङ्ग-रिसुङ्ग-रिसुङ्गा हुँदै रेसुङ्गा बनेको टीकाराम पन्थीले उल्लेख गर्नुभएको छ । रेसुङ्गासँग ऋष्यशृङ्ग ऋषिको सम्बन्धले यस क्षेत्रको पौराणिक महत्त्व दर्शाउनुको साथै धार्मिक आस्था बलियो बनाएको देखिन्छ । टीकाराम पन्थीका अनुसार ऋष्यशृङ्ग ऋषिको आचार्यत्वमा सम्पन्न पुत्रेष्टि महायज्ञबाट अयोध्याका राजा दशरथलाई राम, लक्ष्मण, भरत र शत्रुघ्नजस्ता चार पुत्रलाभ भएको सन्दर्भ वाल्मीकीय रामायणमा उल्लेखित छ । यसरी पौराणिक कालदेखि यो क्षेत्र प्रख्यात तपोभूमिका रूपमा रहँदै आएको देखिन्छ ।

यसैक्रममा आधुनिक कालका स्वामी शशिधर (१८०४ अर्घाखाँची)ले रेसुङ्गामा आफ्नो योगसाधना र तपस्याद्वारा सिद्धि प्राप्त गरेका थिए । बलीप्रथा, कर्मकाण्ड र जातिभेदविरुद्ध जागरण फैलाउने स्वामी शशिधर वेदान्तका प्रकाण्ड विद्वान् तथा विलक्षण योगसाधक थिए । शशिधर स्वामीपछि उनका छोरा महाप्रभु लक्ष्मीनारायणले पोखरी बनाउने, मन्दिर बनाउने, रेसुङ्गालाई गोबिर्ता बनाउने, पूजाको लागि गुठी राख्ने आदि महत्त्वपूर्ण काम गरे । परशुराम पन्थीका अनुसार त्यसपछि केही समय सामान्य अवस्थामा चलेको रेसुङ्गामा वि.स. १९८३ पछि प्रभु यदुकानन्द आई ठूलूला यज्ञहरू गरे । उनले नै तामाले छाएको यज्ञशाला र राधाकृष्णको मन्दिर बनाए । नित्य वेदपाठ चलाए, अठार पुराणको पाठपारायण, कथाप्रवचन गराए । वि.स. २०२१ सालमा यदुकानन्दले रेसुङ्गा छोडेपछि पनि कुनै न कुनै साधु सन्तले रेसुङ्गा छोडेनन् । “त्यसपछि शशिधर स्वामीका कान्छा भाइ बुद्धिरामका पनाति अर्घाखाँची किमडाँडा निवासी धनन्जय मरासिनी, जो यदुकानन्दको घृतधारा यज्ञमा सुरे ब्राह्मण थिए, वि सं २०३५ सालदेखि यदुकानन्दको गुफामा बसे ।” (पन्थी, वि.स.२०४२ पृ. ६४) उनले ४ वर्षसम्म वैदिक र पौराणिक यज्ञ चलाए ।

वि.स. २०४२ सालको जेठ महिनामा योगी नरहरिनाथको योजकत्वमा कोटिहोम यज्ञ सञ्चालित भयो । शशी पन्थीका अनुसार उक्त यज्ञबाट रेसुङ्गाको कीर्ति चारैतिर पुनः फैलियो । त्यसयता रेसुङ्गामा नियमित पूजापाठ गरिँदै आएको छ । सुरेश भुसालका अनुसार यहाँको पूजाआजा व्यवस्थापन, विकास र संरक्षणमा पहल गर्न जनस्तरबाट २०४२ सालमा बनेको रेसुङ्गा संरक्षण समिति अहिले पनि क्रियाशील छ । वि.स.२०६० आषाढमा पण्डित नारायणप्रसाद पोखरेलको प्रमुख आचार्यत्वमा महायज्ञ सम्पन्न भयो । सो यज्ञबाट उठेको सहयोगले केही मठमन्दिर, धर्मशालाहरू निर्माण भए । यस क्षेत्रमा नियमित पूजाआजा, यज्ञयागादि सञ्चालन हुनुका साथै विभिन्न मेलामहोत्सवहरू पनि लाग्ने गर्दछन् । यज्ञप्रसाद गौतमका अनुसार रेसुङ्गामा साउनभरि मेला लाग्दछ, सिद्धको पूजा हुन्छ, हजारौं भक्तजनको घुइँचो लाग्दछ । हरिबोधनी र हरिशयनी एकादशीमा यहाँ विशेष मेला लाग्दछ, देउसीभैलो खेल्िन्छ र महापोखरीमा स्नान गरी पूजाआजा गरिन्छ । गोपूजा औँसीका दिन चौतारा गौशालामा गोपूजक भक्तजनहरूको भीड लाग्छ । रेसुङ्गा पोखरी (सिद्धसरोवर) मा स्नान गरी श्रावणमासमा रेसुङ्गा सिद्धको पूजा गरेमा मान्छेका मनोरथ पूरा हुन्छन् भन्ने जनविश्वास छ । यसरी धार्मिक सांस्कृतिक हिसाबले पौराणिक कालदेखि आजसम्म पनि रेसुङ्गा अति महत्त्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा रहिआएको छ ।

ऐतिहासिक सन्दर्भ

धार्मिक पौराणिक हिसाबले मात्र होइन रेसुङ्गा ऐतिहासिक हिसाबले पनि महत्त्वपूर्ण स्थान हो भन्ने कुरा विभिन्न ऐतिहासिक दस्तावेज, लालमोहर, सनद, सवाल आदिले पुष्टि गर्दछन् । “रेसुङ्गाको बयान केवल पुराण र जनश्रुतिहरूले मात्र गरेका छैनन् । यहाँका मठ, मन्दिर, यज्ञशाला, पोखरी, भग्नावशेष, चौतारा, थरी सबै ऐतिहासिक साक्षी र प्रमाण हुन् । रेसुङ्गासित सम्बद्ध सनद, धर्मपत्र, लालमोहर, लिखित रचना, संस्मरण आदिले पनि यहाँको इतिहास बुझ्न सघाएका छन् ।” (पन्थी, वि.स.२०७६, पृ.७) रेसुङ्गामा योगसाधना गरेका शशिधर स्वामी वडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहका सल्लाहकार र राजदूतसमेत

थिए । “शशिधर कस्ता विद्वान् थिए, कस्ता नीतिज्ञ थिए भन्ने विषयमा उनका नाउँमा पृथ्वीनारायण शाहबाट प्राप्त लालमोहर, तम्रपत्र, विर्तापत्रहरू छन् । उनलाई उत्तरपट्टि ल्हासा, दक्षिणपट्टि कलकत्ता, पटना, काशी र दिल्लीका राजदूतको रूपमा काममा लगाइएको थियो ।” (योगी नरहरिनाथको अन्तर्वार्ता वि.सं.२०५५ पृ.१२) । “स्वामी शशिधरको सबै जातजातिलाई समान दृष्टिले हेर्ने र तदनुकूल व्यवहार गर्ने विचारबाट प्रेरित भएर नै पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल चार जात छतीस वर्णको फूलबारी हो भन्ने नीति अधि सारेको हुनुपर्दछ ।” (ज्ञवाली, श्रेष्ठ र पोखरेल, वि.सं.२०५३, पृ.४)

वि.सं. १८३१ मा पृथ्वीनारायणको देहवसानपछि स्वामी शशिधर रेसुङ्गामा आई बस्न थाले र पश्चिम नेपालको एकीकरण गर्न मद्दत पुर्याए । त्यतिबेला नेपालको राजनैतिक तथा सामरिक केन्द्र काठमाडौँ भए पनि विचारको केन्द्र रेसुङ्गा थियो । दरबारका भाइभारदारहरू शिक्षादीक्षा लिन रेसुङ्गामा आउँथे । श्री ५ रणबहादुर शाह स्वामी शशिधरको जोसमनि सन्त विचारधाराबाट प्रभावित भई निर्वाणानन्द स्वामीको रूपमा जोगी बनेका थिए । “नेपालको राजनीतिमा अहम् भूमिका खेल्ने श्री ५ बडामहारानी राजराजेश्वरीको माइती यसै रेसुङ्गाको काखमा रहेको गुल्मीदरबारमा थियो र विवाह गराउने भूमिका शशिधर स्वामीले खेलेका थिए । भीमसेन थापाका भाई कर्णेल रणवीरसिंह थापा यहाँ १२ वर्षसम्म बसी विद्याध्यायन गरेका थिए ।” (ज्ञवाली, श्रेष्ठ र पोखरेल, वि.सं.२०५३ पृ.४) । “श्री ५ रणबहादुर शाह र श्री ५ गिर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई पनि शशिधरले निकै प्रभावमा पारेका थिए ।” (पन्थी, वि.सं.२०३३ पृ १६) शशिधरपछि उनका छोरा महाप्रभु लक्ष्मीनारायणले रेसुङ्गामा तपस्या गरे । राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर लक्ष्मीनारायणका भक्त थिए । “जंगबहादुर राणा स्वामीका चेला बनेका थिए भने उनका छोरा ललितजंग ठाडामा जर्नेल भएको बेलामा उनले लक्ष्मीनारायणलाई महाप्रभुको उपाधि दिलाएका थिए ।”(ज्ञवाली, वि.सं.२०६२, पृ ७) । ललितजंगले महाप्रभुको निधनपछि उनको स्मृतिमा समाधिस्थल र मन्दिरहरू निर्माण गरिदिएका थिए ।

वि सं १९८३ मा काठमाण्डौँ कालीमाटीका यदुकानन्द रेसुङ्गामा आई तपस्या गर्न थाले । जुद्धशमशेर बिरामी भएको बखत उनले रेसुङ्गाबाट पठाइदिएको औषधीले निको भएपछि जुद्धशमशेर यदुकानन्दसित प्रभावित थिए । अर्भ यदुकानन्दले तोकेकै दिन १९८९ भाद्र १७ गते जुद्धशमशेर श्री ३ महाराज बनेपछि त उनी यदुकानन्दको शक्तिबाट चौपट्टै प्रभावित भए । “जुद्धशमशेर प्रधानमन्त्री भएपछि रेसुङ्गा तपोभूमिको टापुमा दोस्रो सिंहदरबार बन्यो । त्यहाँ भण्डार घर बन्यो, भक्तिनी घर, ब्राह्मण घर, गोशाला, यज्ञशाला र प्रभुको भव्य गादी तयार पारिए ।” (पन्थी, वि.सं.२०६८ पृ.२८) जुद्धशमशेरले यज्ञ संचालनको लागि आसपासका २४ गाउँको तिरो रेसुङ्गालाई दिने व्यवस्था गरे । तर राणाशासनको पतनपछि रेसुङ्गाको चहलपहल हरायो । राज्यकोषबाट आउने सहयोग कटौती भयो । उल्टो हिसाब खोज्ने कुरा भएपछि यदुकानन्दले आश्रमका सारा घरहरू, आफु बस्ने गादीसमेतमा २०११ सालमा आगो लगाए । वि सं २०१६ सालमा राजा महेन्द्र र प्रधानमन्त्री विपी कोइराला तम्घास आएकाबखत विपी रेसुङ्गा जाँदा यदुकानन्दले नाङ्गै भएर विक्षिप्त रूप प्रदर्शन गरेका थिए । यसरी राणाकालसम्म राजनीतिक र वैचारिक केन्द्रको रूपमा स्थापित रेसुङ्गा अहिले धार्मिक, ऐतिहासिक र पर्यटकीय क्षेत्रको रूपमा सुपरिचित छ ।

पर्यटकीय महत्त्व

धार्मिक आस्था जोडिएको रेसुङ्गाक्षेत्र सांस्कृतिक सम्पदा, जैविक विविधता र प्राकृतिक सौन्दर्यले पनि उच्च पर्यटकीय संभावना बोकेको क्षेत्र हो । यो क्षेत्र पर्यटनका साथै विविध संस्कृतिबाट मनोरञ्जन लिन र हिमालदेखि तराइसम्मको दृष्यावलोकन गर्न पाइने विरलै ठाउँमध्ये पर्दछ । “भनिन्छ, स्वच्छ मौसम भएका समयमा रेसुङ्गाबाट गोरखपुर, उत्तरतिर धवलागिरी हिमालय र पूर्वतर्फ काठमाडौँ उपत्यकासमेत देखिन्छ । त्यस ठाउँमा हरिशयनी एकादशी र हरिवोधनी एकादशीमा विशाल मेला लाग्दछ ।” (सुवेदी, वि.स.२०५५, पृ.२) रेसुङ्गामा थुप्रै धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरू छन् । रेसुङ्गाको शिरमा सिद्धस्थान छ । यहाँ दैनिक सिद्धको पूजा हुन्छ । रेसुङ्गाको सबभन्दा अग्लो चुचुरामा विष्णुपादुका छ । जुन स्वामी शशिधरको समाधीस्थलमा महाप्रभु लक्ष्मीनारायणले बनाएका थिए । लक्ष्मीनारायणको मृत्युपछि उनको अन्त्येष्टिस्थलमा ललितजंगले बनाएको शिवालय छ । रेसुङ्गाको प्रमुख आकर्षण महापोखरी हो । यसमा श्रावण महिनाभर, हरिशयनी तथा हरिवोधनी एकादशीमा ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ । महापोखरीबाट उत्तरपूर्वमा स्वामी शशिधरलगायतका साधुसन्तहरूले तपस्या गरेको गुफाफूलबारीको भग्नावशेष छ । त्यसैगरी यदुकानन्दद्वारा निर्मित तामाको छाना रहेको प्यागोडा शैलीको यज्ञशाला, ऋष्यशृङ्गको आश्रम भनेर विश्वास गरिने सानो रेसुङ्गा, गरुडस्थान, रामकुवा, मैरा, गौशाला, साउने क्षेत्र लगायत थुप्रै धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरू रेसुङ्गामा अद्यापि छन् ।

रेसुङ्गाको वरपर पनि महत्त्वपूर्ण धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरू रहेका छन् । प्रसिद्ध चारधाम मध्येको रुरुक्षेत्र रेसुङ्गाबाट ४० कि.मि.को दूरीमा छ । त्यहाँ शालिग्रामको लागि विश्वप्रसिद्ध कालीगण्डकी नदीमा स्नानादि कर्म गरेर वरपर रहेका रुद्रवेणी आश्रम, श्रृंगा, सत्यवती, थाप्लेको लेक लगायतका स्थलहरू घुम्न सकिन्छ । रेसुङ्गाबाट करिब आठ कि.मि.को दूरीमा रहेको, नेपाली वीरगाना राजराजेश्वरीको जन्मभूमि ऐतिहासिक गुल्मी राज्यको दरबार रहेको छ भने धुर्कोट, इस्मा र मुसिकोट राज्यका दरबारहरू पनि यसको वरपर छन् । जहाँ पुगेर ऐतिहासिक चौबिसी राज्य मध्येका चार राज्यको अध्ययन अन्वेषण गर्न सकिनेछ । तम्घास स्थान, कुर्घामालिका लगायतका मन्दिरहरू र विचित्रगुफा, कंकेदेउराली, टिमुरेतालजस्ता पर्यटकीय स्थलहरू पनि यहाँ छन् । त्यसैगरी नेपालकै पहिलो कफी खेती गरिएको स्थान आँपचौर रेसुङ्गाबाट नजिकै छ । रेसुङ्गाबाट फर्कदा गुल्मीको अर्गानिक कफी, सुन्तला, गुँड, खुदोलगायतका स्थानीय उत्पादनहरू साथै लिएर जान सकिन्छ । दशैंको अवसरमा आउँदा गुल्मीको मौलिक संस्कृतिको रूपमा रहेको सराँय नाच हेर्न पाइन्छ । यस क्षेत्रमा देउसी, भैलो, घाँटु, सोरठी, सालैजो, लाखे, रोपाईँजात्रा, भजनकृतन, ठाडो भाका, भूयाउरे, वाली जस्ता मौलिक संस्कृतिहरू प्रचलनमा छन् ।

पर्यटकीय सम्भावना

रेसुङ्गा आफैमा प्राकृतिक भ्यूटवर जस्तो छ । यहाँबाट धौलागिरीदेखि मनास्लुसम्मको हिमश्रृंखला, नौ जिल्लाको दृष्यावलोकन, सूर्योदय र सूर्यास्त अवलोकन गर्न सकिन्छ । देशविदेशमा रहेका जोसमनि सम्प्रदायका अनुयायीहरूको लागि रेसुङ्गा महत्त्वपूर्ण स्थल हो । जहाँ मूर्तिपूजा र जातिभेदविरोधी तथा

उदारतावादी सन्त शशिधरले तपस्या गरेका थिए । रेसुङ्गा हिमालदेखि तराइसम्मको दृश्यावलोकन गर्न, जैविक विविधताको अध्ययन एवं ध्यान तथा योगसाधनाको लागि पनि उपयुक्त स्थान मानिन्छ । यहाँ आउनको लागि चौडा र पक्की सडकहरू निर्माण भइरहेका छन् । तम्घास बजारमा राम्रा र सुविधासम्पन्न होटल, रिसोर्टहरू खुलेका छन् । रेसुङ्गाको महापोखरी नजिकै पनि स्तरीय होटल सञ्चालनमा आएकोले यहाँ आउने पर्यटकहरूको लागि आवासको राम्रो सुविधा छ । यसैगरी धर्मसंस्कृतिका अध्येता र धार्मिक भक्तजनहरूको लागि पनि रेसुङ्गा पवित्र गन्तव्य हो । यहाँका मठ, मन्दिर, आश्रम, धर्मक्षेत्र, सुन्दर प्रकृति, शितलता, पौराणिकता र ऐतिहासिकताको प्रचार गर्न सकेमा रेसुङ्गा देशका मुख्य पर्यटकीय गन्तव्यमा पर्न सक्ने देखिन्छ ।

यस हिसाबले हेर्दा रेसुङ्गामा धार्मिक पर्यटनको सम्भावना सर्वाधिक छ । यसका लागि गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीबाट रेसुङ्गा हुँदै बाग्लुङ्ग कालिका मन्दिर र मुक्तिनाथसम्मको यात्रा गराउन सकिन्छ । अर्को देवघाट रानीमहल रिडी हुँदै रेसुङ्गा आई ढोरपाटन र प्युठानको स्वर्गद्वारीसम्मको धार्मिक यात्रा बनाउन सकिन्छ । यसका साथै बुटवलको सिद्धबाबा, पाल्पाको खड्गभगवती, भैरवस्थान, पवित्र तीर्थस्थल रुरुक्षेत्र हुँदै रेसुङ्गा, अर्घाखाँचीको उलुकछत्र, सुपादेउराली, कपिलवस्तुको तिलौराकोट र लुम्बिनीसम्मको यात्रा गराउन सकिन्छ । त्यसैगरी रुरुक्षेत्रबाट श्रृङ्गा, गुल्मीदरबार, रेसुङ्गा, उलुकछत्र, सुपादेउराली, तिलौराकोट हुँदै लुम्बिनीसम्मको ट्रेकिङ्ग रुट उपयुक्त हुनसक्छ । सुपादेउराली, उलुकछत्र, रेसुङ्गा, शालिमेदह, बाग्लुङ्गकालिका हुँदै पोखरा वा मुक्तिनाथसम्मको अर्को ट्रेकिङ्ग रुट बनाएर पनि धार्मिक ऐतिहासिक स्थलको घुमघाम गर्न सकिन्छ । तम्घासबाट रेसुङ्गासम्मको हाइकिङ्ग निकै रोमाञ्चक छ । यसको प्रयोग तम्घास र यसवरपरका थुप्रै घुमघाममा रुचि राख्नेहरूले गरिरहेकै कुरा हो । रेसुङ्गाक्षेत्र पर्यापर्यटन (इकोटुरिज्म) को लागि पनि महत्त्वपूर्ण छ । रेसुङ्गा शालिमेदह ढोरपाटन हुँदै मर्भुङ्ग मालिका गरी चार पहाडी र उच्चपहाडी क्षेत्रको वातावरणीय तथा जैविक अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी सालभण्डी रेसुङ्गा ढोरपाटन मदानेसम्मको क्षेत्रलाई इकोटुरिज्मको रूपमा विकास गर्दा तराइ, पहाड र हिमालसम्मको भ्रमण छोटो समयमै गर्न सकिने देखिन्छ । यहाँको बडिगाढ नदीमा न्याफ्टिङ्गको प्रचुर सम्भावना छ । यसअघि जिल्लाको मुसिकोट नगरपालिकाले यसको परीक्षण पनि गरिसकेको छ । रेसुङ्गाक्षेत्रलाई प्याराग्लाइडिङ्ग गर्ने क्षेत्रको रूपमा पनि विकास गर्न सकिन्छ । पोखरामा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल बनेपछि जोखिममा परेको प्याराग्लाइडिङ्ग रेसुङ्गा क्षेत्रबाट गर्न सक्दा उत्तम विकल्प बन्नसक्छ । साथै तम्घास खानीगाउँबाट सिधै रेसुङ्गाको चुचुरोमा पुग्ने गरी रक क्लाइम्बिङ्ग अनि रेसुङ्गा वरपर बन्जिजम्पिङ्ग, जीपलाइनलगायतका पर्यटनका नयाँ क्षेत्रहरूको विकास गर्न सक्दा पनि रेसुङ्गाको पर्यटकीय सम्भावना अभि प्रबल बन्ने देखिन्छ ।

पर्यटन विकासको लागि भएका पहल

रेसुङ्गाको संरक्षण र विकासको लागि समुदायस्तरबाट महत्पूर्ण काम भएका छन् । यसक्रममा २०४२ सालमा गठित रेसुङ्गा संरक्षण समितिको योगदान उल्लेख्य छ । सुरेश भुसालका अनुसार यस समितिको पहलमा आवश्यक स्रोतसाधन जुटाउने, नियमित पूजाआजा सञ्चालन, धार्मिक तथा सांस्कृतिक

मेलामहोत्सवहरूको आयोजना, जनपरिचालन गर्ने जस्ता कामहरू भइरहेको छ । त्यसैगरी २०६३ सालमा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयअन्तर्गत “रुरेसुङ्गा क्षेत्र संरक्षण तथा पर्यटन विकास समिति” गठन भयो । नरेश भण्डारीका अनुसार उक्त समिति गठन भएपछि सरकारी लगानीमा वृद्धि भई रेसुङ्गासम्मको सडक विस्तार गर्ने, विभिन्न मठमन्दिरहरूको निर्माण पुनःनिर्माण गर्ने, अतिथिगृह, प्रतीक्षालय आदि बनाउने, प्रचारप्रसारका कार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने काम भएको छ । २०७४ सालमा यो समिति बिघटन भएपछि पनि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूले यहाँको विकासका लागि आवश्यक बजेट विनियोजन गर्दै आएका छन् । यसैक्रममा गर्जुरामा नेपाल सरकार र रेसुङ्गा नगरपालिकाको गरी रु. सात करोडको लगानीमा सुन्दर पार्कको निर्माण भइरहेको छ । यहाँका मठ, मन्दिर, धर्मशाला, अतिथिगृह आदि संरचनाहरू सरकारी लगानीमा बन्दैगरेका छन् । यसरी सरकार, स्थानीय समुदाय, सामाजिक तथा गैरसरकारी संघसंस्था र निजीक्षेत्रले पनि रेसुङ्गाको संरक्षण र पर्यटन विकासमा सहयोग पुर्याउँदै आइरहेका छन् ।

रेसुङ्गामा पर्यटकीय पहुँच

निकट भविष्यमा नियमित उडान भर्न लागेको रेसुङ्गा बिमानस्थलको सञ्चालनपछि काठमाडौँबाट ४५ मिनेटको हवाई यातायातमा तम्घास पुगिन्छ । सडक यातायातको प्रयोग गर्दा बुटवलबाट ११४ कि.मि., तानसेनबाट ७५ कि.मि., रुरुक्षेत्रबाट ४० कि.मि. र अर्घाखाँचीको सन्धिखर्कबाट करिब ३५ कि.मि.को दूरीमा रेसुङ्गा रहेको छ । त्यसैगरी लुम्बिनी प्रदेशको राजधानी भालुबाङ्ग र प्युठान स्वर्गद्वारीबाट पुर्कोटदह हुँदै रेसुङ्गा आउन सकिन्छ । कालीगण्डकी कारिडोरको रुद्रवेणीबाट करिब २७ कि.मि., मध्यपहाडी लोकमार्गको खर्बाङ्गबाट करिब २५ कि.मि. र रातडाँडाबाट १२ कि.मि.को मोटर यात्रापछि रेसुङ्गा पुगिन्छ । पूर्वपश्चिम राजमार्गबाट सुरु हुने सालभण्डा डोरपाटन सडकको निर्माण सम्पन्न भएपछि त करिब ६५ कि.मि.को यात्रामै तराइबाट रेसुङ्गा पुग्न सकिन्छ । सार्वजनिक यातायातका साधन चढेर वा आफ्नै साधन लिएर वा दुई घण्टाको पैदल उकालो यात्रापछि तम्घासबाट रेसुङ्गा पुगिन्छ । रेसुङ्गा महापोखरीसम्म फराकिलो र पक्की सडक छ । राताडाँडा, बलिथुम, पराल्मी, मजुवा र गौँडाकोटबाट रेसुङ्गा आउँदा पनि फराकिला सडकहरू छन् । पैदल यात्राका लागि थुप्रै गोरेटा, घोडेटा बाटाहरू छन् । महापोखरीसम्म पुगेपछि कलात्मक ढुंगाको सिँडी चढेर ३० मिनेटमा रेसुङ्गाको चुचुरोमा पुगिन्छ । जहाँ गरुडस्थान, रामकुवा, यज्ञशाला, सिद्धस्थान, विष्णुपादुका, शिवालय, भ्युटावर लगायतका महत्त्वपूर्ण धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरू छन् । महापोखरीको पूर्वउत्तरमा स्वामी शशिधर लगायतले योग साधना गरेको गुफाफूलबारी छ । अलिकति दक्षिणपूर्व लागेपछि महर्षि ऋष्यश्रृंगले तपस्या गरेको मानिने सानो रेसुङ्गा छ । महापोखरी वरपर केही पुराना र केही नवनिर्मित मन्दिर, पाटी, पौवा लगायतका संरचनाहरू छन् ।

निष्कर्ष

धार्मिक-सांस्कृतिक एवं ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको रेसुङ्गा क्षेत्र पर्यटकीय दृष्टिले पनि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । सांस्कृतिक एवं जैविक विविधताले भरिपूर्ण, सदावहार हरियाली र सुन्दर

हिमशृङ्खलासहितको मनोरम दृष्यावलोकन गर्न सकिने रेसुङ्गाको पर्यटकीय महत्त्वको उजागर गर्ने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिएको थियो । रेसुङ्गाको पर्यटन विकासको अवस्था, वर्तमानमा भएका पहल र सम्भावनाको उजागर गर्ने उद्देश्य पनि यो अध्ययनमा थियो । यहाँका प्रमुख दर्शनीय स्थलहरू र तिनको धार्मिक एवं ऐतिहासिक महत्त्वको चर्चा पर्यटकीय कोणबाट हुनुपर्छ भन्ने आग्रह यसमा छ । गुणात्मक शोध विधिको प्रयोग गरी प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट संकलित सूचनाको व्याख्या विश्लेषणमार्फत् यो लेखन तयार गरिएको हो । यस अध्ययनबाट रेसुङ्गा पौराणिक महत्त्व बोकेको धार्मिक तथा ऐतिहासिक क्षेत्र मात्र नभएर आकर्षक पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा पनि विकास हुँदै आएको पाइएको छ । त्रेतायुगमा महर्षि ऋष्यश्रृङ्गले तपस्या गरेको पौराणिकता एवं पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानका सल्लाहकार तथा जोसमनि सम्प्रदायका प्रवर्तक शशिधर स्वामीले योगसाधना गरेको यो ठाउँ राणाकालसम्म विचार र दर्शनको केन्द्र पनि भएकोले महत्त्व थपिएको छ ।

यहाँबाट हिमालदेखि तराइसम्मको दृष्यावलोकन गर्न पाइने, शीतल हावापानी, नियमित पूजाआजा, भजनकीर्तन, मेलामहोत्सवको आयोजना हुने, सराँय, देउसीभैलो, सोरठीजस्ता मौलिक संस्कृतिको आनन्द लिन पाइने तथा ऐतिहासिक-पुरातात्विक महत्त्वका मठमन्दिरहरू रहेकोले पनि यो घुमलायक ठाउँको रूपमा विकास भएको छ । यस क्षेत्रमा पर्यटक आगमनमा वृद्धिसँगै रेसुङ्गाको चहलपहल र स्थानीयको व्यवसायमा समेत सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । समग्रमा रेसुङ्गा क्षेत्रमा भइरहेका पछिल्ला कामले यहाँका प्रचारप्रसार बढ्दै जानुका साथै पर्यटन विकासमा पनि टेवा पुगेको छ । साथै स्थानीय समुदाय, सामाजिक संघसंस्था, निजीक्षेत्र र सरकारको लगानीमा पूर्वाधार विकास र संरक्षणका काम भइरहेको, सुरक्षित सडक सुविधा र निकट भविष्यमा हवाई यातायात पनि सुचारु हुनलागेको तथा तम्घास बजार र रेसुङ्गामा पनि स्तरीय होटल खुल्नाले रेसुङ्गा क्षेत्रको पर्यटन विकासमा सहयोग पुगेको छ । यस क्षेत्रमा निर्माणाधीन संरचनाहरू छिटो सम्पन्न गर्ने, सरकारी लगानी र समुदायको सक्रियता बढाउने, महत्त्वपूर्ण स्थलहरूको चिनारी सम्बन्धित ठाउँमै राख्ने गर्दा सकारात्मक प्रभाव पर्नेछ । साथै धार्मिक पर्यटन, सांस्कृतिक पर्यटन, पर्यापर्यटनलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्न प्याराग्लाइडिङ्ग, बन्जीजम्पिङ्ग, रक क्लाइम्बिङ्ग, ट्रेकिङ्ग, हाइकिङ्ग, च्याफ्टिङ्ग, जिपलाइन आदि जस्ता पर्यटक आकर्षित गर्ने तौरतरिकाहरूको विकास र समयानुकूल प्रचारका नयाँ विधिहरू समेत अबलम्बन गर्दा यहाँको पर्यटन विकासमा उल्लेखनीय योगदान पुग्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, बमबहादुर (वि.स. २०७५). *बाइसी तथा चौबीसी राज्यहरूको सङ्क्षिप्त इतिहास*. काठमाडौं : डिकुरा प्रकाशन ।
- कुँवर, कृष्णबहादुर (वि.स. २०७६). *रमणीय पवित्र रेसुङ्गा*. तम्घास : मानव कल्याण वृद्धाश्रम, गुल्मी ।
- कुँवर, टेकबहादुर (वि.स. २०५८). *हाम्रो गुल्मी : मेरो अनुभव*. काठमाडौं : मीना प्रकाशन ।
- खतिवडारदाहाल (वि.स.२०७५). *नेपालको सांस्कृतिक पर्यटन*. काठमाडौं: एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स.

- दाहाल, पेशल (वि.स. २०५४). *नेपालको इतिहास*. काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रीब्यूटर्स ।
- पन्थी, टीकाराम (वि.स. २०३६). *रेसुङ्गाका आध्यात्मिक कृति*. तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- पन्थी, टीकाराम (वि.स. २०४०). *नेनेपालः* तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- पन्थी, टीकाराम (वि.स. २०४२). *केही जनश्रुतिहरू*. तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- पन्थी, टीकाराम (वि.सं. २०६४). *अर्वाचीन रेसुङ्गा*. तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- पन्थी, टीकाराम (वि.सं. २०६८). *तम्घास धर्मक्षेत्र दर्पण*. तम्घास : तम्घासस्थान संयुक्त मन्दिर व्यवस्थापन समिति ।
- पन्थी, दीन (वि.स. २०६०). *गुल्मी दर्पण*. तम्घास : जिल्ला विकास समिति गुल्मी ।
- पन्थी, दीन (वि.सं.२०७६). *तपोभूमि रेसुङ्गाक्षेत्र र यहाँका तपस्वीहरू*. स्मारिका. तम्घास : गु.उ.बा.संघ ।
- पन्थी, परशुराम (वि.स. २०६७). *तपोभूमि रेसुङ्गा धाम*. तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- पन्थी, शशि (वि.स. २०३३). *सन्त शशिधरको बाणोपनिषद्*. तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- भुसाल, युवराज (वि.सं. २०७८). *हाम्रो भौगोलिक इतिहास*. तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- योगी, नरहरिनाथ (वि.स. २०५५). *हाम्रो पुरुषार्थ सम्पूर्णङ्क - ३६*. तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- रिजाल, लक्ष्मणप्रसाद (वि.स. २०६१). *रेसुङ्गा महाकाव्य*. तम्घास : रेसुङ्गा संरक्षण समिति ।
- शर्मा, बालचन्द्र (वि.सं. २०३३). *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*. काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- श्रीपाली, गणेश (वि.सं. २०७८). *रेसुङ्गा क्षेत्रको धार्मिक तथा पर्यटकीय महत्त्व* ।
- श्रेष्ठ, टेकबहादुर (ई. १९८३). *गुल्मी राज्यको राजनीतिक इतिहास र केही अप्रकाशित ऐतिहासिक सामग्री*. सि.एन.ए.एस. जर्नल भोलम ११ नं. १ ।
- सुवेदी, राजाराम (वि.सं. २०६१). *नेपालको तथ्य इतिहास*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजाराम (वि.सं. २०६५). *गुल्मीको ऐतिहासिक भ्रमक*. तम्घास : किरण पुस्तकालय ।
- ज्ञवाली, प्रदीप (वि.स. २०६२). *गुल्मी परिचय (लेख संगालो)*. काठमाडौं : गुल्मेली समाज ।
- ज्ञवाली, सिद्धिनाथ, श्रेष्ठ, कमल र पोखरेल, टंकप्रसाद (वि.स. २०५३). *रेसुङ्गा*. : लेखकहरू ।
- Remirez, Philippe (2000) *Resunga-The Mountain of the Herved Sage*. Lalitpur : Himal Books.